

МОВАРОУННАХРНИНГ ЧИГАТОЙ УЛУСИ ТАРКИБИДАГИ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ

Қурязов Иzzат

Урганч давлат университети

Тарих факультети 211-гуруҳ магистранти

АННОТАЦИЯ

Жаҳон тарихида мавжуд бўлган империяларни ўрганишга доимо қизиқиши катта бўлган. Айниқса, ягона давлатчилик тизимига эга бўлмасда, ҳарбий қудратини ошириш орқали йирик салтанатга асос солган қабила-уруғ бирлашмаларининг босиб ўтган йўли алоҳида “феномен” сифатида тадқиқотчилар диққат марказида бўлиб келган. Бу борада Евросиё қитъасининг катта қисмини эгаллаган мўғуллар давлати асосчиси Чингизхоннинг ҳарбий юришлари ва ворисларининг ҳукмронлиги даврида содир бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этно-маданий жараёнларни тадқиқ этишга бўлган интилишни мисол келтириш мумкин.

***Калит сўзлар:** Жаҳон тарихи, қабила-уруғ, Ўзбекистонда мустақиллик йиллари, тарих, Чигатой улуси, Марказий Осиё, Мовароуннаҳр, Мўғуллар даври.*

THE COMPLEX POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC LIFE OF MOVAROUNNAHRNING CHIGATOY NATION

Kuryazov Izzat

Faculty of History, Urganch State University

211-group graduate student

ABSTRACT

There has always been a great interest in the study of empires that existed in world history. In particular, the path taken by tribal associations, which did not have a unified state system, but founded a large kingdom by increasing their military power, has been in the focus of researchers' attention as a separate "phenomenon". In this regard, one can give an example of the desire to research the political, socio-economic and ethno-cultural processes that took place during the military campaigns of Genghis Khan, the founder of the Mongol state, which occupied a large part of the Eurasian continent, and the reign of his successors.

***Key words:** world history, tribe and clan, years of independence in Uzbekistan, history, Chigatoi tribe, Central Asia, Movarounnahr, Mongol period.*

КИРИШ

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида миллий давлатчилик тарихининг асосларини янада чуқурроқ ўрганиш масаласи устувор вазифа сифатида кун тартибига қўйилиб, энг кам ёритилган муаммоларни очиб беришга, “миллий ўзликни англаш, Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш, гуманитар соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш”га алоҳида урғу берилмоқда. Шу жиҳатдан, Чиғатой улуси (1227-1370) тарихини комплекс ўрганиш XIII-XIV асрларда Марказий Осиё давлатчилиги тарихининг бир қатор муаммоли масалаларига ойдинлик киритади.

Дунёнинг кўплаб илмий-тадқиқот марказларида олиб борилаётган илмий изланишларда Чингизийлар томонидан Эронда Хулагулар (1256-1353) давлатига асос солиниши, Дашти Қипчоқ, Рус ерларини ўз ичига олган Олтин Ўрда давлатининг вужудга келиши ҳамда уларнинг бошқарув тизимини ўрганиш, улар юритган ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини очиб бериш ҳамда бу даврда минтақада кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, этник жараёнларни ёритишга катта эътибор қаратилган. Марказий Осиёдаги Чиғатой улуси (1227-1370) нинг эса, бугунги кунга қадар асосан сиёсий тарихи маълум даражада ёритилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

XIII–XIV асрлар тарихига оид илмий тадқиқотларни таҳлил қилиш натижасида чингизийлар даври, асосан, хориж олимлари томонидан умумий тарзда ва кўпроқ сиёсий тизим нуқтаи назаридан тадқиқ қилинганлигини кўриш мумкин. Бу даврдаги бошқарув, ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришларнинг Марказий Осиёда, жумладан, Мовароуннаҳрда қандай кечганлиги тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилмаган. Мўғуллар даври тарихига оид илмий тадқиқотларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- хорижий давлатларда амалга оширилган тадқиқотлар;
- XIX– XX аср бошларида яратилган рус шарқшуносларининг асарлари;
- совет ҳокимияти даврида чоп этилган тарихий адабиётлар;
- Ўзбекистонлик олимлар томонидан мустақиллик йилларида олиб борилган илмий изланишлар;

Хорижлик олимларнинг мўғуллар тарихини ёритишга оид дастлабки тадқиқотлари XIX асрнинг биринчи ярмидан бошланиб, бугунга қадар давом этиб келмоқда. Мўғул давлати тарихининг у ёки бу жиҳатлари Д’Оссон, Е.

Бретшнайдер, Э. Оливер, Р. Груссе, Ж. Сандерс, Б. Шпулер, Дж. Бойл, Д. Морган, Ж. Флетчер, Т. Оллсен каби Ғарб олимлари томонидан ўрганилган [1]. Ушбу илмий асарларда, асосан, Чингизхон империясининг умумий ҳолати ёритилган бўлиб, уларда Чиғатой улуси тарихи йирик мўғул империясининг таркибий қисми сифатида кўриб чиқилган. Улар орасида фақатгина Э. Оливернинг мақоласида Чиғатой улусидаги сиёсий тузум ва унинг маъмурий тузилиши масалалари қисман акс этган, холос.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб жаҳон миқёсида Чингизхоннинг ворислари бошқарган бошқа давлат тузилмалари [2] билан бир қаторда, Чиғатой улуси тарихини ёритишга бўлган қизиқиш ҳам ортди. Бу борада исроиллик олима М. Бираннинг илмий изланишлари алоҳида ўринга эга. Унинг асарларида Чиғатой улусидаги диний ҳаёт, дипломатик муносабатлар ва маданий алоқалар, XIII асрнинг иккинчи ярмидан XIV аср бошларигача мўғулларнинг Марказий Осиёдаги ҳукмронлигида марказий ўринни эгаллаган ҳукмдорлардан бири Қайдухон бошқаруви масалалари ўз аксини топган. У ўз тадқиқотларида форс ва араб тилидаги манбалардан ташқари, асосан, хитой тилидаги илмий адабиётлардан ҳамда Турфондан топилган чиғатойлар даври ҳужжатларидан фойдаланган. Ушбу уйғур тилидаги расмий идора ҳужжатлари Дай Мацуи томонидан ўрганилиб, Чиғатой улусидаги иқтисодий ҳаётни ёритишда муҳим ҳисобланади [3]. Бу ҳужжатлар кўпроқ солиқ масаласида ҳукмдорлар томонидан чиқарилган фармонлардан иборат.

Шу ўринда Чиғатой улуси сиёсий тарихига оид бир қанча асарлар муаллифи хитойлик олим Лю Иншэннинг илмий фаолияти ҳақида тўхталиб ўтиш керак. У ўзининг инглиз ва хитой тилларида чоп этилган илмий ишларида XIII–XIV асрларда Марказий Осиёда кечган сиёсий жараёнларнинг кўп жиҳатларини хитой манбалари асосида таҳлил қилган.

НАТИЖАЛАР

XX аср бошлари ва совет даври тадқиқотлари, асосан, Олтин Ўрда ва Хулагулар давлати тарихига бағишланган. Уларда Чиғатой улусига оид маълумотлар эса қисман ўз аксини топган. Бундай асарлар сирасига А.Ю. Якубовский, Б.Д. Греков, Б.Я. Владимирцов, С.А. Козин, А. Ализода, Л.В. Строева, И.П. Петрушевский, Д. Кара, Ш. Бира, А.П. Григо-рьев, Ч. Далай каби олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотларни киритиш мумкин.

Бу даврда рус олимлари томонидан Чиғатой улусининг нафақат сиёсий тарихи, балки ижтимоий-иқтисодий ҳаётини расмий идора ҳужжатлари асосида тадқиқ этилган асарлар ҳам пайдо бўлди. Хусусан, О.Д. Чехович таржима қилган

ва илмий муомалага киритган вақф ҳужжатлари бугунги кунда Мовароуннахрнинг мўғуллар бошқаруви давридаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ёритувчи муҳим асарлардан ҳисобланади. Шунингдек, улусдаги иқтисодий вазиятни ўрганишда Е.А. Давидович томонидан эълон қилинган нумизматик маълумотларни ўзида жамлаган илмий изланишлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чиғатой улуси тарихи борасида бу даврга келиб шаклланган илмий қарашлар XX асрнинг 50-йилларида нашр қилинган кўп томлик “Ўзбекистон тарихи”да ўз аксини топган.

Мустақиллик йилларида ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга бўлган Хоразмшоҳлар давлати, Жалолиддин Мангубердининг фаолияти, Амир Темур ва темурийлар даврини ўрганишга эътибор кучайди. Олиб борилган тадқиқотларда ҳам асосан, ушбу масалаларга бағишланди. Бу эса ўз-ўзидан Чиғатой улусининг ташкил топиш йиллари ва улуснинг охири хонлари, маҳаллий амирлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннахрдаги сиёсий вазият ҳамда давлат бошқаруви ҳақида муайян маълумотларга эга бўлиш имконини беради. Шундай бўлса-да, Хоразмшоҳлар давлати тугатилганидан то Амир Темур ҳукмронлиги ўрнатилгунигача қадар бўлган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий жараёнлар масаласи тадқиқотларда тўлиқ ўз аксини топмаган. Шунингдек, ўзбекистонлик олимлар томонидан совет даврида ҳамда мустақиллик йилларида XIV аср ва ундан кейинги даврлар тарихини ёритувчи манбалар таржима қилинди. Уларда ҳам Чиғатой улуси хонлари фаолияти ва давлатнинг сиёсий ҳолати ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

МУҲОКАМА

Хоразмшоҳлар давлатининг (1097–1231) Чингизхон қўшини томонидан мағлуб этилиши, бу вақтга қадар Қорахитойлар ҳамда Хоразмшоҳлар давлати таркибига кирган Марказий Осиё ҳудудларида Буюк хоқон назорати остида Чиғатой улусининг ташкил қилиниши ҳамда улусда кечган сиёсий жараёнлар ёритилган. Чиғатой хонларининг бу бир юз эллик йиллик ҳукмронлик даври содир бўлган сиёсий ўзгаришлардан келиб чиқиб тўрт даврга бўлиб таҳлил қилинган:

1) 1227–1260 йиллар – бирлашган империя даври бўлиб, Чингизхон томонидан бўйсундирилган барча улуслар унинг ворислари томонидан Буюк хоқон назорати остида идора қилинган;

2) 1260–1306 йиллар Чиғатой улусининг Буюк хоқон бошқарувидан чиқиб, мустақилликка эришиши ва Марказий Осиё ҳудудларининг Ўқтой ва Чиғатой авлодлари томонидан икки ҳокимиятчилик асосида бошқарилиши;

3) 1307-1340 йиллар Чигатой хонларининг давлат марказини Етгисувдаги Олмалик шаҳридан Мовароуннаҳрдаги Қарши воҳасига кўчириши, шаҳар маданияти ва ислом динини қабул қилиши. Бунинг натижасида узоқ йиллар давомида курашиб келган икки тенденция тарафдорлари томонидан Чигатой улуси икки қисмга бўлиб юборилди;

4) XIV асрнинг 40-йилларидан Амир Темур ҳокимиятни қўлга киритгунгача бўлган амирлар ҳукмронлиги даври.

Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар давлати Алоуддин Такаш (1172–1200) ҳукмронлиги даврида йирик салтанатга айланган. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200–1220) ҳукмронлиги йилларида эса салтанат ўз қудратининг юқори даражасига эришган. Лекин, Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлигининг охирига келиб мамлакат таркибига кирган ҳудудларда пайдо бўлаётган норозиликлар, саройдаги ички зиддиятлар ва марказий ҳокимият билан маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашиши оқибатида ички таназзул юзага келган. Шунингдек, Бағдод халифасига қарши Муҳаммад Хоразмшоҳнинг олиб борган урушлари унинг ташқи дунёда яққаланиб қолишига олиб келган. Ички ва ташқи сиёсатда ҳукм сурган кескин вазият билан бир вақтда, Хоразмшоҳлар давлатига қарши шарқдан янги хавф пайдо бўлган. Яъни, 1206 йилда ўзини Чингизхон деб эълон қилган ҳукмдор ўз атрофида ва ундан ташқари Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган барча ҳудудларни эгаллаш мақсадида ҳарбий ҳаракатларни амалга оширган.

Катта ҳудудларни эгаллаб, Буюк мўғул империясига асос солган Чингизхон вафотидан кейин (1227) Марказий Осиё ҳудудлари, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди унинг иккинчи ўғли Чигатойга мулк сифатида инъом қилинган. Ўқтой (1241) ва Чигатой (1242) вафот этгунига қадар Марказий Осиё ҳудуди ҳокон ва улус хони ўртасида келишув асосида бошқарилган. Шу сабабли бу даврда сиёсий жиҳатдан нисбатан барқарорлик ҳукм сурган. Б. Аҳмедовнинг келтиришича, Чигатой мулклари унга *инжу* тариқасида бўйсуниб, асосий қарорларни ҳокон (Ўқтой) қабул қилган. Лекин, Ўқтой ва Чигатой вафотидан кейин мўғулларга қарашли бўлган бошқа улуслардан фарқли равишда Чигатой улуси сиёсий ҳаётида беқарорлик даври бошланиб, бу ҳолат то XIII асрнинг охиригача давом этган. Ўз-ўзидан бу нотинчликлар умуммўғул империясидаги сиёсий вазиятга ҳам боғлиқ бўлган.

XIII асрнинг 70-йилларига келиб Чигатой улуси Ўқтойнинг набираси Қайдухон (1236–1301) назорати остида бошқарила бошланган. Бу эса Марказий Осиёда кўшҳокимиятчиликнинг юзага келишига ва деярли 30 йил давом этган ўзаро урушларга сабаб бўлган. Қайдухон дастлаб Чигатой улусининг Иртиш

дарёси юқори оқимидаги ҳудудларини бошқарган. Унинг ваколатлари Чигатой улуси тарихида катта бурилиш ясаган 1269 йилдаги Талас қурултойида тасдиқланган. Қурултой қарорига кўра, улусга тегишли ҳудудлар Қайдухон ва бу вақтда чигатойларнинг расмий хони ҳисобланган Бароқхон ўртасида бўлиб олинган. Мовароуннаҳр ва унга туташ ўтроқ вилоятлар бошқаруви Бароқхон ихтиёрига берилган. Қайдухон Мовароуннаҳрдан ташқари Чигатой улусининг барча ҳудудларини бошқаришни ўз назоратига олган. Хулагулар саройининг тарихчиси Рашидиддиннинг маълумотига кўра, кейингилар давомида ушбу йиғилиш қарорлари Чигатой улусидаги хонлар учун дастур вазифасини бажарган. Шу тарзда Марказий Осиёда мўғул давлатчилиги асослари ўрнатилган бошлаган.[4]

Қайдухоннинг вафот этиши ва Дувохон (1282–1307) бошчилигида марказлашган давлатнинг тузилиши XIV асрнинг бошларида Марказий Осиёдаги икки ҳокимиятчиликка тўлиқ барҳам берган. Шундан келиб чиқиб, В.В. Бартольд Дувохонни чигатойлар давлатининг чинакам асосчиси деб атаган [5]. Дувохондан бошлаб Чигатой улуси хонлари давлатни марказлаштириш ва бошқарувни йўлга қўйиш учун ҳаракат бошланганлар. Лекин, бу ҳаракатлар бардавом бўлмаган. Дувохон, Эсан Буқохон, Кебекхон ва Тармаширинхон каби ҳукмдорлар даврида Чигатой улуси таркибидаги Мовароуннаҳрда нис- бий барқарорлик, иқтисодий силжиш кузатилган бўлса-да, ўз тараққиётида мўғуллар истилосидан олдинги даражага эриша олмаган. Ушбу хонлар оғир сиёсий вазиятдан чиқишда шаҳар ҳаётига яқинлашиш ва мусулмон анъаналарини давлат бошқарувида жорий қилишни энг тўғри йўл деб ҳисоблаган. Тармаширинхондан кейин Чангший, Бузан ва Есун Темурлар ҳукмронлик қилган даврда олиб борилган урушлар натижасида эса Чигатой улусида вазият оғирлашган.

Чигатой хонлари орасидан кучли ҳукмдорнинг майдонга чиқмаганлиги Мовароуннаҳрда ҳокимият вилоятлар ва туманларни идора қилаётган амирлар қўлига ўтишига олиб келган [6]. Чигатой улусининг ғарбий қисмини амалда бошқарган охириги хонлардан бири Қозонхон даврида Мовароуннаҳрдаги туман амирларининг марказий ҳокимиятга итоатсизлиги бошланган. Кебекхон даврида амалга оширилган маъмурий ислоҳат натижасида Мовароуннаҳр “туманлар” деб аталувчи майда маъмурий бирликларга бўлинган эди [7]. Ҳар бир маъмурий бирликка туркий уруғ бошлиқлари “амир” [8] этиб тайинланган. Мовароуннаҳрнинг амирлар бошқарувида ўтиши Амир Қазағоннинг ҳокимиятни эгаллаши билан бошланган. Шундан сўнг Мовароуннаҳр тахт бошқарувида легитимация тушунчаси пайдо бўлган. Яъни, олий ҳукмдор тахтига фақат

Чингизхон уруғига мансуб бўлган хоннинг кўтарилиши ва амалда давлатни бошқараётган амирларининг хон унвонини олмаслиги қонунан тасдиқланган. Амир Қазағон жорий этган чингизийларни олий ҳукмдор сифатида тахтга ўтқазиб анъанаси ўзбек давлатчилиги тарихига “сохта хон” ёки “қўғирчоқ хон” тушунчаларини олиб кирган.

Мўғуллар босқини содир бўлган 1219–1221 йиллар Мовароуннаҳр иқтисодий ҳаётининг издан чиқиб, бутунлай таназзулга учраган дастлабки даври ҳисобланади. Мўғул империясининг бўлиниб кетиши оқибатида мўғул шаҳзодалари ўртасида тинимсиз ўзаро урушлар олиб борилган йилларни эса иқтисодий инқирознинг яна бир босқичи деб белгилаш мумкин. Чунки, мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросоннинг йиллар давомида иқтисодий ва маданий марказлари бўлган шаҳарлари ҳамда деҳқончилик воҳалари вайронага айланган [9]. Бу истилодан катта зарар кўрган бўлсада, Бухоро ва Самарқанд ҳокон, шунингдек, Чиғатой улуси хонлари учун иқтисодий таянч вазифасини бажарган. Ўзаро урушлардан ташқари, бу даврда шаҳарлар иқтисодиёти учун энг ҳалокатли бўлган ҳолат, яъни мўғул шаҳзодалари кўчманчилик одатларга кўра, вилоятларга босқинлар уюштириб турганлар. Айниқса, мазкур жараён XIII асрнинг 60-йилларида авж олган. Чиғатой хонларининг Марказий Осиёда мустақил давлат бирлашмасини тузиш учун олиб борган ҳарбий ҳаракатлари катта маблағни талаб қилган. Бу йўлда Олғу ва Бароқхонлар ўз ҳарбий бўлинмаларига Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари аҳолисини талон-тарож қилишга бир неча бор рухсат берганлар. Мазкур талон-тарожлар ва аҳолига қилинаётган зулмнинг олдини олишга қаратилган биринчи қарор 1269 йилги Талас қурултойида қабул қилинган. Қарорда хон ва шаҳзодаларнинг шаҳарларга келиб ўрнашмасдан ўз анъаналари бўйича тоғлар ва даштларда яшаши, чорва молларини экин экиладиган ерларга ҳайдаб юбормаслиги ва ҳеч қандай сабабсиз ўлжа илинжида қишлоқларни таламаслиги келтириб ўтилган. Бундан ташқари, хунармандлардан қонунда белгиланган солиқ ва ўлпонлардан ташқари маҳсулотлар талаб қилмаслик, шаҳар ва қишлоқ аҳолисини, уларнинг мол-мулкларини ҳимоя қилиш шarti қўйилган.

Мўғуллар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида босиб олинган ўлкалардан йиғиладиган солиқ ва йиғимларни тизимлаштириш асосий масалалардан бирига айланган. 1229 йилда Ўқтой ҳоконлик тахтига ўтириши билан солиқларни тартибга солиш борасида дастлабки ҳужжатни эълон қилган [10]. Ўқтой фармони асосида империя доирасида тўртта солиқ тури жорий қилинган. Улардан шаҳарда яшовчи хунарманд ва савдогарлардан – тамға, чорвадорлардан – қопчур ва деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган калон дои-

мий тарзда тўпланган. Тўртинчи солиқ эса бир йилда бир марта мўғул хукмдорларини шарафлаш учун уларга бўйсунувчи ҳар бир халқдан йиғиб олинган. Шу асосда мўғуллар истилосидан кейин Чиғатой улусида ҳам солиқ тизими ҳукумат манфаатларига мослаштирилиб, 1230 йилда Маҳмуд Ялавоч томонидан ишлаб чиқилган. У айти пайтга қадар мавжуд бўлган анъанавий тизимни ҳам ўз ўрнида қолдириб, Ўқтой томонидан жорий қилинган янги солиқ йиғиш тартибини амалга киритган. Солиқ ишлари тизимлаштирилган бўлса-да, мўғуллар томонидан йиғилаётган йиғимлар миқдорининг кўп эканлигидан, деҳқонлар олган ҳосил унинг ярмини ҳам тўлашга етмаган. Шу сабабли солиқлар миқдорини камайтириш мақсадида мўғул хонлари 1235 ва 1251 йилларда икки марта ислоҳат ўтказган. Лекин, ислоҳатларнинг иккаласи ҳам Чиғатой улуси ҳудудларида тўлиқ тадбиқ қилинмаган. Солиқларни пул орқали ҳисоблашга ўтилиши хукмдорларнинг савдони жонлантиришга ҳам қизиқиши ортганлигидан далолат беради.

Чиғатой улуси хонлари янги жорий этилган солиқлардан ташқари Мовароуннаҳр аҳолиси маҳаллий хукмдорларга тўлайдиган анъанавий-шаръий хирож ва закотни ҳам сақланиб қолган эди. Бундан кўриш мумкинки, вайрон бўлган хўжалик ҳаёти ва тинимсиз урушлар билан бирга аҳоли зиммасига тушган солиқлар ҳам уларнинг турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатган.

Чиғатой хонадони вакиллари хукмронлиги йилларида хонлар учун солиқ масаласидан кейин савдо ишлари алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Саёҳат кундаликлари ва расмий ҳужжатлардаги маълумотларга асосланиб, Чиғатой улуси ички ва ташқи савдосида Хоразм, Самарқанд ва Бухоро каби марказий шаҳарлар алоҳида ўринга эга бўлганлигини эътироф этиш мумкин. Жумладан, Бухоро вақф ҳужжатларида келтирилишича, Бухоро карвонсаройларига кўплаб ҳинд, хитой, мўғул, турк ва бошқа халқларнинг савдогарлари келиб турган. Улар ўз давлатларининг Мовароуннаҳр билан савдо муносабатларида фаол иштирок этганлар. Бу эса чингизийлар даврида ҳам бу шаҳарларининг Ҳиндистон, Эрон, Кичик Осиё, Волга бўйи, Русь, Сибирь, Узоқ Шарқ ва бош-қа мамлакатлари билан савдо алоқаларини олиб борганлигини кўрсатади. Самарқанд атрофидаги ҳунармандлар ўз маҳсулотларининг бир қисмини шаҳарликлар ва атроф қишлоқлар аҳолиси эҳтиёжларини қоплаш учун ишлаб чиқарган бўлса, яна бир қисмини даштларда яшовчи кўчманчи аҳолига сотишга мўлжаллаб тайёрлаганлар. Бундай фаолият тури ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва у туфайли ички савдони ривожлантиришга ёрдам берган. М.Биранинг маълумотига кўра, ушбу шаҳарлардан қўшни давлатларга худди мўғуллар босқинигача бўлгани сингари, асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (мевалар,

буғдой, арпа), ҳайвонлар (отлардан туяларгача ва баъзи ёввойи ҳайвонлар, жумладан, йўлбарс, қоплон кабилар), мўйна, зеб-зийнат буюмлари, доривор ўсимликлар, ипак ва вино олиб кетилган.

Ҳукмдорлардан Ўқтой ва Мунка хоқонлар даврида улуслар иқтисодий аҳволини яхшилаш учун савдо-сотикни йўлга қўйиш ва шаҳарлар ҳаётини тиклаш ҳақида фармонлар чиқарилган. Бироқ, уларнинг ҳукмронлигидан сўнг бу фармонлар ижросини таъминлашга эътибор қаратилмаган. Мовароуннаҳрда иқтисодий ҳолатни яхшилашга уринган маҳаллий бошқарувчилардан Маъсудбек фаолияти натижасида вазият ижобий томонга ўзгариб, ички савдода жонланиш кузатилган. Аммо, бу ҳам аҳоли ҳаётида катта ўзгаришларга олмаган. XIII асрнинг 60-йилларидан бошланган мўғул шаҳзодаларининг ўзаро урушлари яна ички ва ташқи савдонинг издан чиқишига сабаб бўлган.

ХУЛОСА

Чигатой улуси ҳукмдорлари ўз ҳукмронлигининг деярли бир асрида тўлалигича мустақил маъмурий бошқарув ҳуқуқига эга бўлмаган. Чунки мўғул хонадонининг бошқа вакиллари доимо Чигатой улуси ҳудудларига ҳукмронликка даъво қилиб келган. Ўқтой вафотигача (1241) Ғарбий улуслар ҳисобланган Чигатой ва Жўжи улуси хонларининг вазифаси асосан ўзига қарашли мулкдаги кўчманчи аҳолини бошқариш ва ҳарбий қўшинни идора этишдан иборат бўлган. Дастлаб Ўқтойнинг ўзи, кейин невараси Қайду бутун умри давомида чигатой сулоласи вакиллари билан биргаликда Марказий Осиё бошқарувида иштирок этишган.

Чигатой улуси хони Олғу томонидан Марказий Осиёни Буюк хоқон бошқарувидан озод қилиш борасида бошланган мустақиллик учун олиб борилган ҳаракат унинг вафотидан сўнг ярим аср давомида тинимсиз ўзаро урушларни бошлаб берган. Қайду ва Дувохонлар ҳокимиятни бир қадар марказлаштиришга ҳаракат қилганлар. Лекин бир томондан, ташқи кучлар, иккинчи томондан, кўчманчилар ва ўтроқ аҳоли ўртасидаги ўзаро низолар, шунингдек, шаҳзодаларнинг ўзбошимчалик билан қилган ҳаракатлари сабаб сиёсий вазиятда беқарорлик келиб чиққан. 1269 йил баҳорида Талас водийсида бўлиб ўтган қурултойдан кейин Марказий Осиёда Буюк хоқондан бутунлай мустақил бўлган, Қайду сюзеренитети остида Чигатой хонадони вакиллари бошқарган давлат ташкил топган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. D’Ohsson. Histoire des Mongols depuis Tchinguis Khan jusqu’a Timour Bey. Vol. 4 – The Hague, 1834–1835
2. Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент, 2007. – Б. 171, 173, 176, 179
3. Matsui Dai. Taxation systems as seen in Uighur and Mongol Documents from Turfan: An overview // Transactions of the International Conference of Eastern Studies. – 2005. – № 50. – P. 72–79
4. Ahmedov B. Central Asia under the rule of Chinggis Khan’s successors // History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV. UNESCO, 1998. – P. 262.
5. Фазлуллах Рашид-ад-дин. Джами-ат-таварих. – Баку, 2011. – С.103.
6. Хўжаев А. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент, 2007. – Б. 198.
7. История Узбекской ССР. – Ташкент, 1967. Т. I. – С. 433.
8. “Амир” атамасининг маъноси туркча “бек”, мўғулча “нўён” сўзларига тўғри келади.
9. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 535.
10. Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. – М., 1965. – С. 35